

Olgun KÖZLEME (*)

İBN HALDUN DÜŞÜNCESİNDE GEÇİM VE ZENGİNLİĞİN PSİKO-SOSYAL BOYUTLARI

Öz

İslam düşüncesinin son parlak yüzü olarak görülen İbn Haldun, görüşlerini açıklarken sosyal bilimlerin çağdaş metotlarına oldukça yaklaşmıştır. Geçim ve zenginliğin elde edilmesi ve bu ikisinin insan ve toplum hayatı üzerine olan etkileri İbn Haldun düşüncesinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Ona göre, yaratılışı gereği insan, toplu halde yaşamak zorundadır. Bu da iş bölümünü ve çeşitli meslekleri ortaya çıkarmaktadır. Geçim ve zenginliği elde etmek için seçilen meslek, insan ve toplum hayatını şekillendirmede belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu düşünceden hareketle İbn Haldun, geçim ve servet ile ahlak arasında ayrılmaz bir ilişki kurmaktadır.

anahtar kelimeler: İnsan, toplum, geçim, servet, meslek ve ahlak.

abstract

Psiko-Social Aspects of Living and Prosperity in the Thought of Ibn Khaldun

Ibn Khaldun Islamic thought is seen as the last bright side, the views are quite similar to the methods of describing the contemporary social sciences. Livelihood and prosperity of both the acquisition and the effects of human and social life constitutes an important place in the thought of Ibn Khaldun. According to him, due to the creation of human beings are obliged to live in batches. This situation raises the division of labor and various professions. Livelihood and wealth in order to achieve the chosen profession, plays a decisive role in shaping the lives of people and society. With this in mind, Ibn Khaldun, is a integral relationship between morality and establishing livelihoods and wealth.

keywords

Human, society, livelihood, wealth, profession and morality.

Giriş

Rızkın elde edilmesi, insan ve toplum hayatı üzerine olan etkisi konusunda en çarpıcı ev en dikkat çekici değerlendirmelerden biri, hiç şüphesiz çok yönlülüğü ile öne çıkan büyük mütefekkir İbn Haldun'a aittir. İbn Haldun, insan ve toplum hayatını şekillendirmede hayati bir rol oynayan beslenme ve onu elde etme yolları konusunda da kendi dönemine kadar ilk olabilecek ve modern bilimi derinden etkileyecek görüşler ortaya koymuştur. Emegın değeri, tabii ve tabii olmayan geçim yolları, makam ve nüfuzun servet elde etmedeki rolü, zenginlik ve servetin yalakalık ile ilişkisi, bazı mesleklerin büyük servet sahibi olmaya engel olduğu ve tacirlerin neden ahlaken sorunlu insanlar olduğu hakkında İbn Haldun'un bugün de geçerli olan ve sosyal bilimcilere ilham kaynağı olmaya devam görüşleri bu makalenin konusunu teşkil etmektedir.

1. İbn Haldun ve Metodolojisi

İbn Haldun, bağımsız bir filozof olarak İslam düşünce dünyasında en çok dikkat çeken düşünürlerinden biridir. 14. yüzyılda yaşamış olan İbn Haldun, (1332-1406) Doğu'da ve Batı'da ilk tarih felsefecisi olmasının yanında, kendisinden beş asır sonra kurulacak olan sosyolojinin de temellerini atmış ve bu yönüyle Ortaçağ zihniyetini aşarak modern düşünceye de nüfuz etmiş orijinal bir fikir adamı olarak öne çıkmaktadır (Ülken, 1941, 37). İslam dünyasının durgunluk devrinde ortaya çıkmış olmasına rağmen ulaşmış olduğu ilmi seviye dikkat çekmekte ve onun önemini bir kat daha artırmaktadır (Taylan, 1991, 291).

Tunus doğumlu olan İbn Haldun, hem şer'i hem de akli ilimler alanında iyi bir eğitim görmüştür. Doğu'nun (İslam'ın) en orijinal mütefekkiri olarak öne

çıkan İbn Haldun (Meriç, 1997, 68), uzun süre devlet işlerinde çalıştığı için nite-likli bir devlet adamı ve medreselerdeki ilmi faaliyetlerini de aksatmamış olan büyük bir âlimdir. Dolayısıyla o iyi bir teorisyen olarak fikirlerini uygulamaya çalışan bir eylem adamı olmuştur. El-İber (Cihan Tarihi) isimli kitabına yazdığı Mukaddime, bir giriş olmayıp onun yazmış olduğu büyük tarihinin (Cihan Tarihi) birinci kitabını teşkil etmektedir (Taylan, 1991, 293-294). Mukaddime, aklî ve naklî (şer’î) ilimlerin büyük çoğunluğunu bünyesine almış olan nadir eserlerden biridir. Batı’da ve Doğu’da en çok okunan, takip ve taklit edilen ve faydalanılan kitaplardan biri olan bu eserin en tipik özelliği, çağımızın ilmi yöntem ve usulleriyle kaleme alınmış olmasıdır. Pek çok konuyu ele alan tükenmeyen ve tüketilemeyen içeriği ile günümüze kadar gelmiş olan Mukaddime’nin ele aldığı konulardan biri de, toplu halde yaşamak zorunda olan insanların geçim ve zenginliklerinin kaynağı ile bu meselenin ahlaki boyutlarıdır. Hiç tartışmasız onun çok yönlülüğünün bir tarafını da iktisada dair görüşleri oluşturmaktadır (Andıç ve Koçak, 2009, 19).

İbn Haldun, bugün hala birilerine göre tarihi maddeciliğin işaretlerini ortaya koyan ilk materyalistlerden biridir (Ülken ve Fahri, 1940, 132). Öte yandan bir başkalarına göre ise, birçok meselenin derinliğini ilahi iradeye bıraktığı için de, o asla bir materyalist değildir (Ülken ve Fahri, 1940, 135). Onun bu yönü, basit ve münzevi bir hayatı öven ve tercih eden biri olarak, sosyal meseleleri değerlendirmede gerçekçi ve objektif olduğunu göstermektedir. Esasında İbn Haldun’un sosyal teorileri, temelde pozitivistlikten ve genel olarak da modern sosyal teorilerinden çok farklı bir ontoloji, epistemoloji, metodoloji ve hakikat anlayışı temeline dayanmaktadır (Şentürk, 2009, 10). Ekonomik meselelerin bütün sosyal olaylar üzerinde etkili olduğunu, fikirlerin ve ruhi hayatın ekonomik olaylarla açıklanabileceğini söylemekle Marx’ın habercisi olarak görülse de, olayların arkasında nihai olarak ilahi kaderi görmesiyle Marx’dan çok farklı bir anlayış ortaya koymuş olmaktadır. (Ülken, 1941, 43).

İbn Haldun, iktisadî faaliyeti, ‘insanı diğer canlılardan ayıran bir özellik’ olarak görmektedir. Toplu halde yaşamaya güvenlik ve diğer ihtiyaçlar sebebiyle mecbur olan insan, başkaları ile mal ve hizmet değişiminde bulunma ihtiyacı da hissetmektedir. Bu sebeple İbn Haldun eserlerinde, iktisat ve kazanç yollarını öncelikle ele alır ve diğer fikirlerini de buna bağlı olarak açıklamaya çalışır. Ona göre iktisadî faaliyette bulunmak, insanı rızkını aramaya teşvik eden Allah’ın bir emridir. Yine ona göre çiftçilik ve zanaatlarla ilgili temel bilgiler de insanlara Allah tarafından peygamberler vasıtasıyla öğretilmiştir. Bundan dolayı iktisadî faaliyetin kutsal bir yönü de bulunmaktadır (Göze, 1987, 96).

2. Kazanç ve Rızık

İbn Haldun’a göre yalnız başına yaşaması mümkün olmayan insanı, zorunlu olarak cemiyet içerisinde yaşamaya zorlayan bir takım sebepler vardır. Önce-

likle insan bütün ihtiyaçlarını yalnız başına temin etme noktasında yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı insan yaratılışı itibariyle medenî bir varlıktır ve yalnız başına yaşayamaz (Görgün, 2000, 546). İnsanları bir arada yaşamaya zorlayan en önemli amillerden biri ise beslenmedir. İnsanoğlunun hayatiyetini devam ettirebilmesi için beslenmesi bir zorunluluktur. İşte bu gerçeklikten hareketle konu ile ilgili geçmişten günümüze pek çok teori üretilmiş ve insanoğlunun gıda ile olan ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır.

Pek çok şeyin sebebini ilahi kadere ve yaratılışa bağlayan İbn Haldun'a göre, insan yaratılışı gereği her zaman gıdasını temin edeceği ve geçimini sağlayacağı şeylere ihtiyaç duymaktadır. İbn Haldun, *"Allah zengindir, siz ise fakirsiniz"* (Muhammed, 38), *"O yerde ve gökte ne varsa hepsini size boyun eğdirdi"* (Casiye, 13), *"Rızkı Allah katında arayın (Allah'tan isteyin)"* (Ankebut, 17), şeklindeki rızık ile ilgili ilahi emirlerle de görüşlerini desteklemektedir. İlahi emre göre, Allah yeryüzündeki her şeyi insana boyun eğdirmiş ve insanın hizmetine vermiştir. Ancak rızık sadece ihtiyaçlar ölçüsünde olanlardır. Hz. Peygamberin, insanın sadece kendi malından yiyip tükettiğini, giyip eskittiğini ve (Allah yolunda) infak edip ahrete gönderdiğini rızık olarak değerlendirmesinden hareketle İbn Haldun, ihtiyaçların giderilmesinde kullanılmayan malın, sahibi için, rızık olarak isimlendirilemeyeceği görüşündedir. Aksine kişinin çalışıp gayret ederek elde ettiği bu şekildeki malı, kazanç olarak isimlendirmektedir. İnsanın rızık elde etmesiyle ilgili her şey Allah'tandır. Ancak rızık veya kazanç elde etmek için insanın ortaya bir emek koyması gerekmektedir (İbn Haldun, 2004, 521). Eğer emek yok olur insanlar emek vermeksizin rızık veya kazanç elde etmeye kalkarlarsa, orada ümran (uygarlık) bozulur ve kıtlık baş gösterir. İnsanın tabiata değer ve hizmet vermediği yerde tabiat nimetlerini geri çeker (Kozak, 2006, 6). İnsanlar geçim ve zenginlik için belli bir uğraş ortaya kayarken de, toplu yaşamın bir gereği olarak hiyerarşi ve farklı meslekleri oluştururlar.

3. Geçimin Çeşitleri

İbn Haldun, medeni gelişmiş hayat tarzı da denilebilecek hadarî hayat tarzının zorunlu olarak yeni bir takım düzenlemeleri gerekli kıldığını belirterek, böyle bir medenileşmenin aile yapısı, iş bölümü ve iktisadi hayat üzerinde tesirleri olacağı görüşündedir (Karaca, 2005, 72). Ayrıca o, iş bölümünün iktisaden servet yarattığını söyleyen ilk iktisatçıdır (Andıç ve Koçak, 2009, 80). Diğer yandan bedevi (kır hayatı) olarak isimlendirdiği gelişmemiş hayat tarzının ise karmaşık olmayan ve daha çok tabii olan geçimlerle sürdürüldüğünü söylemektedir. İbn Haldun'a göre geçim biçimleri insanların ümrandaki durumlarını da belirlemektedir (Uludağ, 1993, 110).

İbn Haldun, insanların geçimlerini yöneticilik, çiftçilik, meslek (sanat) ve ticaret gibi yollarla elde edebileceğini söyleyerek, tabii olarak zamanın şartları-

na göre bir sınıflama yapmaktadır. Ona göre bunlardan yöneticilik tabii bir geçim yolu değildir. Çiftçilik ise, basit, fitri ve tabii oluşundan dolayı diğerlerinden önce gelir. Çiftçilik yapmak için ince hesaplara ve düşünmeye gerek yoktur. Bu yüzden çiftçilik geçim yollarının en eskisidir. (İbn Haldun, 2004, 522).

Sadece hadarî toplumlarda görülebilecek olan sanatlar ise, çiftçilikten sonra gelir. Sanatlar belli bir bilgiye ve düşünmeye ihtiyaç duyan kompleks mesleklerdir. Bu yüzden sanatlar sade kır hayatında pek görülmeyen, karmaşık ve gelişmiş şehir hayatında görülen mesleklerdir (İbn Haldun, 2004, 524).

İbn Haldun'a göre diğer yaygın bir meslek türü olan ticaret de, tabii meslek yollarından biri gibi görünse de, bu meslekte bazı sıkıntılı durumlar bulunmaktadır. Çünkü ticaret yoluyla servet kazanmak için, malların alış ve satış değerleri arasındaki farktan kar elde etmeye çalışılır. Bu yapılırken de çeşitli kurnazlıklara başvurulmaktadır. Bu yüzden ticaret yolu ile kazanç elde etmeye çalışmak bir kumar çeşididir. Ancak, ticaret her şeye rağmen, insanların mallarını karşılıksız ellerinden almak olmadığı için meşru bir geçim yoludur (İbn Haldun, 2004, 524). İbn Haldun, ticaret erbabından olan insanların da temiz kalabileceğini, ama bunun oldukça zor olduğunun da altını çizmektedir.

Başkalarına Hizmet Etmek

İbn Haldun'a göre: *"insan geldiği soyun değil, yaşadığı ortamın ve alışkanlıklarının çocuğudur."* (İbn Haldun, 2004, 25). Devletin işlerini görmek için memurların çalışması bir zorunluluktur. Bunların geçimleri hazineinden karşılanır ve bu durum mecburiyetten kaynaklanan tabii bir durumdur. Ancak bolluk, zenginlik ve lüks içinde yaşayan kimselerden çoğu, kendi yapabilecekleri basit işleri de başkalarına gördürmektedirler. Rahatlık içinde yetiştikleri için bu basit işlerini yapmaktan da acizdirler. Bu ise tabii bir durum olmayıp, bir acziyettir. Ona göre, insanın en basit şahsi işlerini başkalarına gördürmesi gereksiz masrafların haricinde, bir erkeğin en tabii halinden uzaklaşıp kadınlaşmasıdır (İbn Haldun, 2004, 525). İbn Haldun'un giriş cümlesinde de belirttiği gibi, insan tabiatı, alışageldiği şeyler istikametinde değişmektedir. Burada da eğitim ve çevrenin rolü bir kez daha öne çıkmaktadır.

İbn Haldun, bir nevi özel ve basit olan bu tür işlerin görülmesi için tutulup kendisine güvenilen hizmetçi de aslında olamayacağı düşüncesindedir. Çünkü bu tür işleri görebilecek ancak dört türlü hizmetçi bulunabilir. Bunlardan birincisi güvenilir ve becerikli olan hizmetçilerdir. Fakat böyle binin bu tür hizmetlerde kullanılması mümkün değildir. Çünkü kabiliyeti ve becerisinin farkında olan bu insanlar her zaman daha onurlu işlerin peşindedirler. Bu gibi kimseleri ancak büyük makam ve nüfuz sahibi yöneticiler hizmetlerinde çalıştırabilirler (İbn Haldun, 2004, 525).

İkinci grup hizmetçiler ise, ne becerikli ne de güvenilir olanlardır. Ancak akli başında hiç kimse bu tür insanları hizmetinde çalıştırmaz. Çünkü bunlar hem işlerin hakkını veremezler, hem de ihanet ederler (İbn Haldun, 2004, 526).

İbn Haldun'a göre, becerikli ancak güvenilir olmayan üçüncü grup ile güvenilir ancak becerikli olmayan dördüncü grup hizmetçilere gelince, genellikle bu tür insanları kimse hizmetine almak istemez. Öte yandan aralarında tercih yapmak durumunda kaldıkları zaman da, genelde becerikli fakat güvenilir olmayı seçerler ve onun ihanetine karşı da dikkatli olmaya çalışırlar. Ama İbn Haldun'a göre, güvenilir ve becerikli olmayan her zaman daha akıllıca ve karlı bir tercihtir (İbn Haldun, 2004, 532). Çünkü ihanet etmeyecek olan bu insanların zararları her zaman telafi edilebilecek miktardadır. İbn Haldun'a göre en doğru yol, insanların yapmaya kadir olduğu işleri, ekonomik durumları ne olursa olsun, insanın tabiatı ve faydası gereği kendilerinin yapmalarıdır.

4. Servet Elde Etmede Makam ve Nüfuz

Vatandaşın ticaretle devletle rekabet etmesinin mümkün olamayacağı tezinden hareketle İbn Haldun, devletin ticaret yapmasına ve fiyatları tespit etmesine karşıdır. Aynı zamanda o devletin bir şekilde gücünü arkasına alarak, makam ve nüfuzunu kullanarak servet edinmeyi de ahlaki bulmaz. Ancak devlet ticaret yapmasa da, adalet, huzur ve güven ortamını sağlamak durumundadır. Halkın refaha kavuşturulması için gerekli kaynakları sağlamalıdır. Servet yıldızların konumuna veya değerli madenlerin varlığına bağlı değildir. Servet daha çok ekonomik faaliyetlere, piyasanın büyüklüğüne, devletin ortaya koyduğu insaflı vergi politikasına, sağladığı teşvik ve imkânlarla bağlıdır. Bunlar ise, halkın ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra geriye kalan fazlaya bağlıdır (Şentürk, 2009, 382). Bütün bunlara rağmen servet sahibi olmak herkes için kolay değildir. Bunun için makam ve nüfuz sahibi olmak veya bunlara sahip insanlarla yakın ilişki içerisinde olmak gerektirmektedir.

İbn Haldun'a göre, makam ve nüfuza sahip olan insanlar kazancın her tür-lüsüne daha kolay ulaşmaktadırlar. Makam ve nüfuzlarından dolayı insanlar bu kimselere yaklaşmak ve onların etki gücünden yararlanarak işlerini yoluna koymak isterler. İnsanlar, işlerini ve mallarını her türlü zarardan korumak ve menfaat elde etmek için makam ve nüfuz sahibi insanlara yaklaşırlar. İnsanların makam ve nüfuz sahibi insanlara yaklaşmasıyla ortaya çıkan bedel, makam sahibinin kazancı haline dönüşür ve kısa sürede zengin olur. Kendi işlerini yoluna koyma karşılığı olarak, insanlar bu nüfuzlu kimselerin işlerini görürler. Böylece karşılık ödemediği bütün işlerinin karşılığı artı bir değer olarak kendilerine döner. Böylece pek az harcama yapan bu insanların birikim yapımları çok kolay olmaktadır. Bu insanların yaptıracağı işleri çok olduğundan ve bunla-

rın yapılması karşılığında da pek bir harcama yapmadığından kısa sürede hatırı sayılır bir servet biriktirmektedirler (İbn Haldun, 2004, 532). Bu yüzden yöneticilerin çoğunluğu kısa sürede zengin olmaktadır. Halbuki İbn Haldun'a göre bir insan zengin bile olsa, eğer makam ve nüfuzu yoksa o kişinin zenginliği çalışmasının karşılığı kadar olur. Bu insanlar makam ve nüfuz sahipleri gibi oturdukları yerden kazanç elde edemezler. Bu tür insanların çoğu tüccarlardan oluşmaktadır. Ancak hem zengin veya tüccar hem de makam ve nüfuz sahibi ise, bunlar çok daha zengin ve varlıklı olurlar (İbn Haldun, 2004, 532). İbn Haldun, böyle bir zenginliğin içinde mutlaka haksız kazanç bulunduğu konusunda ısrarcıdır.

İbn Haldun, çeşitli meslek türlerinden örnekler de vererek görüşlerini somutlaştırmaya çalışmıştır. Mesela âlim, din ve ibadet ehli olmak bir zenginlik yolu olmadığı halde, bu insanların çoğu makam ve nüfuz elde ettikten sonra veya şöhreti bulduktan sonra, kısa süre içerisinde zengin olmaktadır. Bunun sebebi, diğer insanlar onlar hakkında hüsnü zan beslemeye başlarlar. Hatta onlara yardım etmenin Allah rızasını getireceğine inanırlar. Bu yüzden samimiyetle onların dünya işlerini görürler veya onlara büyük kolaylıklar sağlarlar. Sonuç olarak daha önce hiçbir maddi birikime sahip olmayan bu insanlar, kendilerine yapılan hizmet ve kolaylık gösterme sebebiyle varlıklı kimseler haline gelirler. Bu sosyolojik durumun farkında olmayan insanlar ise, onların zenginliğinin ve servetinin nereden geldiği konusunda şaşkınlığa düşerler (İbn Haldun, 2004, 533). Ancak onların bağımlıları için bu tarafını ya düşünmezler yahut da ortadaki bu zenginliğin kaynağı kendileri olduğu halde onlar bu zenginliğin sebebini ilahi hikmete bağlarlar.

5. Genellikle Zengin Olanlar

İktisadi hayat ile ahlak arasında sıkı bir ilişki gören İbn Haldun, kaçınılmaz olan bu etkileşim sürecinin sağlıklı ve toplum yararına olması için bir üstyapı olarak gördüğü ahlaki değerlerin dikkate alınmasını tavsiye etmektedir. Ona göre iktisadî hayat ahlakî ve dinî değerlere göre düzenlenmelidir. Çünkü insanların yaradılış amacı hayatta sürekli kalmak veya herhangi bir şekilde yaşamak değildir. İnsanın bu dünyada varlık amacı, insanlığına yaraşır bir dünyevî hayat sürmek ve ahrette kurtuluşa ulaşmaktır (İbn Haldun, 2004, 534). Bu göz ardı edildiğinde bütün geçim ve servet edinme yollarında ahlaki zafiyetler ortaya çıkacaktır.

İbn Haldun tarafından iktisadi hayat ile ahlak arasında kurulan bu ilişki, kendisinden sonra da pek çok mütefekkeri etkilemiştir. O kadar ki, Max Weber, tamamen İbn Haldun etkisi altında “iktisadî ahlak” kavramını kullanmıştır (Özkılıç, 2006, 8). O günümüzde pek çok insanın bilincine değişmez bir kural olarak yerleşmiş olan toplumsal kabullere tersten bakma cesaretini göstermiş

bir mütefekkindir. Günümüzde bolluk içinde olan insanın daha gelişkin, üretken ve sağlıklı olunacağına bir kural olarak inanılırken, İbn Haldun bunun tam tersini düşünmektedir. Ona göre fazla bolluk, toplumun sağlığını bozacak ve onu kişiliksizleştirecektir. Yabana atılamayacak bu tespitin gerçekliğini bugün ekonomik refahı olan ülkelerdeki pek çok toplumsal sıkıntıdan anlamak mümkün olmaktadır. Bireysel suçlar, stres, depresyon, bunalın ve toplumsal huzursuzluk gibi konular daha çok müreffeh ülkelerin sorunlarıdır. Ayrıca bu ülkelerde yoğun olarak görülen obez ve sağlıksız insanların oranı da İbn Haldun'un tezini desteklemektedir (Ülger, 2004, 68). İnsanı sadece ekonomik bir varlık düzeyine indirgeyen günümüz anlayışının karşısında olan İbn Haldun, ekonomik refahın artmasının ve insanın ihtiyacından fazlasının peşinden koşmasının onun ahlakını bozacağı görüşünde ısrarcıdır. Bütün bunlarla birlikte o, ideal insan ve huzurlu toplum düşüncelerinin dışında, toplumsal hayatın tezahürü olan olay ve olguların gerçekliğini de olduğu gibi ortaya koyarak kabul etmektedir.

Meslekler ve servet edinme yolları hakkında gerçekçi bir yaklaşım sergileyen İbn Haldun'a göre, insanın işinin ve çalışmasının kıymeti, diğer insanların o işe olan ihtiyacı ve verdiği değerle orantılıdır. Kazancın azlığı ve çokluğu da yine buna göre şekillenmektedir. Tavandan tabana makamların toplumda oluşması, insanların hayatlarının düzene girmesi, işlerinin kolaylaşması için gereklidir. Yaratılışı gereği bir arada yaşamak mecburiyetinde olan insanoğlunun aynı zamanda hiyerarşik bir düzen içinde yaşaması da toplumsal bir zorunluluktur (İbn Haldun, 2004, 534). İbn Haldun burada yönetimde adalet ve fırsat eşitliği olduktan sonra toplumdaki hiyerarşik yapıyı tabii ve kaçınılmaz bir durum olarak görmektedir.

İbn Haldun'a göre, toplu halde ve bir yardımlaşma içerisinde yaşamak durumunda olan toplumu, bu şekilde yaşamaya zorlamak da gerekmektedir. Çünkü genellikle insanlar, bir bütün olarak insanlığın faydasına olan şeyleri bilmezler. Öte yandan insanın fiilleri tabii olarak değil, bir düşünce sonucunda ortaya çıkar. Düşünerek karar veren bir varlık olarak içgüdü onları zorlamayacağına göre, bu durumda yardımlaşma imkânsız hale gelebilir. İşte bu sebepten onların içlerinden birinin onları yardımlaşmaya mecbur kılması, diğer bir söylemle iş bölümüne zorlaması kaçınılmaz olmaktadır (İbn Haldun, 2004, 535). İbn Haldun bu görüşünün şu ilahi yasa ile de desteklemektedir: *"Birbirlerine iş gördürmeleri için bazılarını diğerlerine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır."* (Zuhurf, 32). Ancak makam sahiplerinden bazıları bunu adilce ve toplumsal düzeni sağlamak için, bazıları ise kendi şahsi menfaatlerine uygun olarak kullanırlar (İbn Haldun, 2004, 535). Böyle bir durumda da, yine ümran bozulacaktır.

İbn Haldun tarafından cüretkârca bir başka tespit de, makam ve nüfuz sahibi kimseler kendi altlarındakilerden menfaat ve kazanç elde ederler. Makam

ve nüfuz gücünün etkisi ne kadar geniş ise sağlanacak kazanç da o kadar fazla olmaktadır (İbn Haldun, 2004, 535). Bütün bunlar göstermektedir ki, insanlara verilen makam, en büyük iyilik ve bağışlardan biridir. Ancak insanlara makam bağışlama konumunda olanlar, bunları kendi elinin altında olanlara vermektedirler. Dolayısıyla bu makamlar, üstün konumda bulunanların bir minneti olarak verilmektedir. Onun için bu makamlara talip olanlar, bunları verme durumunda olanlara boyun eğmek ve yalakalık yapmak zorundadırlar. Aksi takdirde bu makamlara sahip olamazlar. Zenginlik ve servet sahiplerinin çoğu bu karakterde insanlardır. Bu yüzden üstün ahlaklı ve kişilikli insanların çoğunun, her hangi bir makama sahip olmadıkları, sadece kendi çalışmalarıyla kazanç elde ettikleri, bazen de bu yüzden fakirlik ve zorluk içine düştükleri toplum hayatı içerisinde her zaman görülmektedir (İbn Haldun, 2004, 535).

İlim ve sanatta kuşatıcı bir seviyeye ulaşan insanlar, diğer insanların kendilerinin sanatlarına muhtaç olduklarını düşünerek onlara karşı bir üstünlük sağladıkları sonucuna varırlar. Ayrıca atalarından şöhretli olanlar da, aynı vehme kapılırlar ve insanları kendilerine muhtaç olduğunu düşünürler. Marifet miras bırakılmadığı halde, bu insanlar ataları gibi kendilerine de saygı, ilgi gösterilmesini ve işlerinde kolaylık sağlanmasını beklerler (İbn Haldun, 2004, 536). Bunlar makam sahiplerine boyun eğmez ve yalakalık yapmazlar. Bunu alçaklık ve zül olarak görürler. Kendilerine değer vermeyenlere kin güderler. Hak ettikleri hürmete sahip olma beklentisiyle yaşamaya devam eden bu kişiler, insanların kendilerine yüz çevirmelerinden dolayı büyük sıkıntı ve zorluklara katlanmak zorunda kalırlar (İbn Haldun, 2004, 536). Şerefli kalarak insanlardan hürmet beklemek ve bolluk içerisinde yaşayarak erdemli kalmak İbn Haldun'a göre zaten oldukça zor bir durumdur.

Öte yandan insan tabiatında olan kendini üstün görme veya ilahlaşma eğilimi diğer insanların öfkelerine sebep olmaktadır. Çünkü insanlar çoğunlukla birilerinin kendilerinden üstün olduklarını kabul etmezler. İbn Haldun'a göre toplumun bu tabii kanunları hiç değişmez. Halbuki bu durum diğer insanlara sadece makam ve nüfuz ile kabul ettirilebilir. İlim ve sanat sahibi insanların ise, bir makam ve nüfuzu yoktur. Bu yüzden insanların iyiliklerinden değil, öfkelerinden pay alırlar. Sonuç olarak, kendinden üstün olanlara boyun eğip yalakalık etmedikleri için, üstünlük taslayıp diğer insanların da öfkelerini çektikleri için geçimleri zorlaşır ve zaruret içine düşerler. Bazen göreceli iyi durumda olsalar da, asla servet sahibi olamazlar (İbn Haldun, 2004, 536). Eğer bu meslekten zengin olanlar var ise, ya miras kalmıştır, yahut da makam ve nüfuz sahibi olanlara yalakalık yapmıştır.

İbn Haldun'a göre, ilim, sanat ve marifet sahibi insanların bu kişilikte olmaları sebebiyle, devlet makamlarının çoğuna düşük seviyeli kimseler gelir. Aksine yüksek seviye ve yüksek seviyeli insanlar da bu makamlardan inerler.

Bunun sonucunda da, güç bakımından en ileri seviyeye ulaştığında da, yönetim sadece başkan ve ona yakın olanların veya yalakalık yapanların eline geçer. Bu durumdan sonra ise diğer marifetli insanlar, yönetime ortak olmaktan ümidini keserler. Devlet başkanının ailesi ve yakını olmayan kimseler ise, devlet başkanının hâkimiyeti altında ve sanki onun köleleri gibi belli makamlara gelmek için her türlü yalakalığı içinde bulunduran bir çaba içine girerler (İbn Haldun, 2004, 537). Bu durum ise devletin çöküşünün yaklaştığının bir işaretidir.

Meseleyi burada yine ilahi iradeye bırakan İbn Haldun, toplumda marifette kemale eren insanların, dünyevi nasipten mahrum olacaklarını belirtmektedir. Ona göre, eğer biri kemal derecesinde marifette ilerlese, bu, nasipleneceği dünyevi payın yerine hesap edilecektir. Bir şey için yaratılmış olana, o şey kolaylaştırılır. Zira ilahi takdir daima yaratılmışların üzerindedir (İbn Haldun, 2004, 536).

6. Dini Görevler ve Zenginlik

İbn Haldun, birer dini görev olan hocalık, müftülük, imamlık, hatiplik ve müezzinlik gibi görevleri yürütenlerin genellikle zengin olamayacaklarını söyler. Çünkü servet, emeğin ve çalışmanın maddiyata dönüşmüş değeridir. Bu değer, ortaya konan emek ve çalışmaya duyulan ihtiyaca göre değişmektedir. Eğer ortaya konan emek ve çalışma toplumda genel ve zaruri ihtiyaçları karşılamaya yönelikse, buna duyulan ihtiyaç en şiddetlidir ve değeri de en yüksektir. Yukarıda sayılan dini görevleri yerine getirenler ise, toplumun genelinin kendilerine mecbur olduğu veya onların zaruri ihtiyaçlarına cevap veren kimseler değildir. Onlara ancak, dini yaşama noktasında hassasiyet sahibi olan seçkin insanlar ihtiyaç duymaktadırlar (İbn Haldun, 2004, 538). Her hangi bir dini konuda hüküm vermeleri için onlara ihtiyaç varsa da, bu ihtiyaç genel ve zaruri nitelikte değildir. Hatta çoğu zaman onlara başvurulmadan da giderilebilmektedir. Bu yüzden bu kimselere ve onların yerine getirdikleri göreve, ancak toplumun genel çıkarlarıyla ilgilenmek durumunda olan devlet başkanı veya devlet görevlileri önem verir. İhtiyaca göre onları belirli bir maaş ile göreve tayin ettirir. Ancak yaptıkları işe saygın bir değer biçilse de, devlet onları güç ve nüfuz sahipleri ile zaruri ihtiyaçları karşılayan meslek erbabıyla bir tutmaz. Maaşları toplumdaki genel ve zaruri ihtiyaçları karşılama durumuna göre belirlenir. Bu sebepten dini görevleri yerine getirenlere az bir pay düşmektedir (İbn Haldun, 2004, 538).

Öte yandan bu kimseler, sahip olduklarının çok kıymetli ve asil oluşu sebebiyle, hem insanlara hem de kendi nefislerine karşı son derece onurlu bir tavır sergilerler. Mal elde etmek için makam sahiplerine boyun eğmezler. Dahası, mal elde etmek için boş vakit de bulamazlar. Çünkü onlar fikir, tefekkür ve ince ayrıntılarına kadar düşünmeyi gerektiren bu kıymetli ve asil görevlerini yeri-

ne getirmekle meşgul olurlar. Bu yüzden yaptıkları işin kıymeti ve asilliğinden dolayı, kişiliklerini dünyalık peşinde koşanlar için harcamaları da doğru ve caiz değildir (İbn Haldun, 2004, 538). Ancak bu meslek erbapları arasında, şereflerini bir yana bırakarak, ilimlerini kullanıp servet peşinde koşanlar da bulunmaktadır. Zira insanoğlu dünya malına karşı zayıf yaratılışlıdır.

7. Çiftçilik Mesleği

İbn Haldun'un üzerinde en çok durduğu mesleklerden biri de çiftçiliktir. Ona göre Çiftçilik, köylü ve zayıf insanların geçim yoludur. Bunun sebebi ise, bu mesleğin tabiata son derece bağlı ve basit usulde yapılıyor olmasıdır. Bu yüzden kentlerde yaşayanların, bolluk ve lüks içinde olanların genelde çiftçilikle uğraşmadıkları, aksine düşkün durumda olanların bu işle meşgul oldukları görülmektedir. Bunun sebebi ise başkasının tahakkümü ve zilleti altına girilmesine yol açan haraç, yani vergi ödenmesi zorunluluğunun bulunmasıdır. Zorla vergi ödemek durumunda kalan çiftçi ise, zillet ve zorluk içine düşmektedir (İbn Haldun, 2004, 540). Ancak vergi adil toplanıp, üreticiler de adeta verdikleri vergilerle devlete çalıştırılmazlarsa çiftçilerde zillet içerisine düşmezler. Dahası ona göre, bir devletin ayakta kalması adil ve insaflı bir vergi politikasına bağlı bulunmaktadır (Andıç ve Koçak, 2009, 83).

8. Ticaret ve Yolları

Çiftçilik mesleğinin aksine İbn Haldun'un ticaret tanımı ile ilgili yapmış olduğu tanım ve değerlendirmeler günümüzde de aynen geçerlidir. Ona göre ticaret, zirai mahsuller, hayvan ve kumaş gibi hangi türden olursa olsun, ticari malları ucuza alıp pahalıya satarak, aradaki yükselen farktan kazanç elde etmeye çalışmaktır. Bu alış ve satış arasındaki yükselen fark da kâr olarak isimlendirilmektedir. Tüccar, ticari malları biriktirip, piyasaların havale geçirmesini bekleyebilir. Günü geldiğinde de pahalanan mallarından çok büyük karlar elde edebilir (İbn Haldun, 2004, 540). Diğer bir yöntem de, malları aldığı yerden fiyatların çok daha fazla pahalı olduğu başka yerlere götürüp orada satarak aradaki farktan yine büyük karlar elde edebilir. Kısaca İbn Haldun'a göre ticaret, ucuza alıp, pahalıya satmaktan ibarettir (İbn Haldun, 2004, 540). Ancak aşağıda görüleceği üzere ticaret mesleği bu kadar kolay ve masum da değildir.

İbn Haldun'a göre ticaret mesleğinde pek çok risk, zorluk ve hile bulunmaktadır. Alış ve satış fiyatları arasındaki yükselen farkı, yani karı elde edebilmek için, malların alınıp satılması ve el değiştirmesi veya bedellerinin de ödenmesi gerekir. Ancak dürüst ve insaflı kişiler az olduğu için, aldatma, hile yapma, ölçü ve tartıyı eksik yapma veya malın bedelini geç ödeme veya inkâr etme gibi haller kaçınılmaz olarak vuku bulur. Bu yüzden alış verişler resmi olarak kayıt altına

alınmazsa, elde edilmek istenen kar tamamen kaybolduğu gibi ana sermaye de kaybedilebilir. İdarecilerin de ellerinde somut deliller pek olmayacağı için bu duruma müdahale etme imkânları oldukça azdır. Sonuç olarak tacirler çok zor durumda kalırlar (İbn Haldun, 2004, 542).

Küçük miktarlardaki karları büyük zorluklarla elde eden tacirlerin, büyük meşakkatlerden sonra bazen sermayelerini tamamen kaybettikleri de olur. Eğer tacir, tartışma ve husumetlerde cüretkâr, hesap işlerinde dikkatli, mücadelesinde inatçı ve ısrarcı, idarecilere karşı da korkusuzsa, kendisine hakkaniyet ve adaletli davranılmasını sağlayabilir. Aksi halde, olumsuzluklardan korunması için tacirin bir makamın koruyuculuğuna ihtiyacı vardır. Bu makam sayesinde güç elde ettiği gibi, vergi konusunda da belli imtiyazlar elde edecektir. Böylece mallarını makam sahiplerine ve başka tüccarlara kaptırmaktan kurtarır (İbn Haldun, 2004, 542). Ancak tam tersine, ahlak ve şerefini korumada ise muhtemelen aynı kararlılığını kaybecektir.

İbn Haldun, kişilik olarak cüretkâr olmayan yahut da bir idarecinin makamının koruyuculuğuna da sahip bulunmayan kimselerin ticareti meslek edinmekten kaçınmaları gerektiği tavsiyesinde bulunmaktadır. İbn Haldun'a göre, onlar bu durumda ancak sermayelerini kaybetmeye ve başkalarına çerez olamaya mahkûmdurlar. Çünkü genelde insanlar, özellikle de ayak takımı ve satıcılar başkalarının ellerindeki mallara karşı aç gözlüdürler ve onların üzerine üşüşürler. Eğer kanunların engellemesi olmasaydı, insanların malları yağma edilirdi (İbn Haldun, 2004, 542). Toplumsal yaşamı gerekli gören İbn Haldun, aynı zamanda yukarıda bahsedilen olumsuzlukların da asgariye inmesi içi hem örfi hem de resmi yazılı kanunları yine toplumu anarşiden kurtarmak için de gerekli görmektedir.

9. Tüccarların Ahlakı

İbn Haldun'a göre tüccarların ahlakları düşüktür. Bunun sebebi, alış verişle uğraşan tüccarların işlerinin gereği olarak kaçınılmaz bir şekilde karşı tarafa üstün gelmeye çalışmak istemeleridir. Eğer tüccar sürekli olarak karşı tarafa üstün gelmeyi düşünürse, bu düşünce onda zamanla bir ahlak haline gelmektedir. Bu yüzden alış verişte karşı tarafa üstün gelme isteği, çoğunlukla tüccarları düşük karakterli kişilerin yaptığı gibi hile, aldatma, yalan yere yemin etme gibi yollara başvurmaya sevk edebilir. Gerçekten bu yollara yeltenirse, o tüccar rezil ahlaklı birisi olur çıkar (İbn Haldun, 2004, 542). Bu sebepten yönetici konumunda olanların, düşük ahlaka yol açtığı için ticareti meslek edinmekten kaçındıkları görülmektedir. Öte yandan şerefli ve asil kişiliklerinden dolayı, tüccarlar arasında bu düşük ahlaktan kendilerini koruyup uzak tutanlar da vardır. Ancak bunların sayısı İbn Haldun'a göre oldukça azdır (İbn Haldun, 2004, 544).

İbn Haldun, ticaret kar etmek zorunda olunan bir meslek olduğundan, kafa karıştırarak başkalarına üstün gelmeyi, tartışmacı, ısrarcı ve pazarlıkçı olmayı gerektirdiğini söyler. Mesleğin bu özelliklerinden dolayı kişilerdeki güzel huylar ve insanlık azalır. Çünkü iyi fiiller insanda iyi etki, kötü fiiller de insanda kötü etki yapmaktadır. Kötü fiiller çok tekrar edilip öncelik alırsa, bunlar kökleşerek insanda meleke haline gelir. Tam tersine iyi huylar da az yapıldığından, kötü fiillerinde nefse yerleşmesinden iyilikler gittikçe azalır (İbn Haldun, 2004, 551).

Eğer tüccar ayak takımından biri ise, aynı zamanda her türlü üçkâğıtçılık, hile, aldatma ve yalan yere yemin gibi kötülükleri işleyen biri ise, ahlaki iyice bozulur ve şeytanlık yönü ağırlık basar. Her ne kadar tüccar kötülüklerden uzak duran biri olsa da, ticaretin gerektirdiği alış verişte başkalarına üstün gelmek, tartışmacı, ısrarcı ve pazarlıkçı olmak gibi özellikler onun üzerinde mutlaka görünecektir (İbn Haldun, 2004, 551). Öte yandan ticaretin gerektirdiği özelliklere sahip olmayan tüccarlar da vardır; ancak bunlara ya miras kalmıştır, ya da bir defada büyük karlar ederek zengin olmuşlardır. Bunlar yöneticilere yaptıkları bahşişlerden dolayı her zaman koruma görürler. Ayrıca bu insanlar kendi işlerini başkalarına devrederek işlerini perde arkasından idare ederler. Bu onların ticaretten kaynaklanan kişilik bozulmalarından mümkün merteye uzak olmalarına yardımcı olur (İbn Haldun, 2004, 552).

Ticarette nakliye şartları zorlaştıkça kar oranlarının da o kadar artacağını belirten İbn Haldun, aynı zamanda tüccarın toplumun nabzını iyi tutup onların ihtiyaç ve arzularını iyi belirlemesi gerektiğini de söylemektedir. En akılcı tercih ise, hitap ettiği kitle en çok olduğunda orta kalite malları satmasıdır. Bu şekilde kazanç elde etmek meşrudur (İbn Haldun, 2004, 553). Öte yandan özellikle insanların temel ihtiyaç olarak gördükleri ticari malların fiyatlarının artması için, onların stoklanıp saklanmasıyla ihtikar (vurgunculuk) yaparak çok fazla kar elde etmeye çalışanlar da bulunmaktadır. Burada insanların paralarını karşılıksız alma ve bir zorlama yoksa da, bir aldatma ve hile olduğu muhakkaktır. Bu ise güzel ahlaka uygun değildir. Zaten, mecburiyetlerinden dolayı, insanlar bu ürünleri alsa da, iç dünyalarında asla bunu kabul etmeyeceklerdir. Toplumun bu gibi tüccarlar için daima kötüyü dilemeleri nihayetinde onu bulacak ve servetini kaybedecektir (İbn Haldun, 2004, 547). İbn Haldun, böylece işlerin sonucunu toplumun vicdanına ve buradan da hareketle ilahi yasaya bağlamaktadır.

Sonuç

İbn Haldun'a göre, geçim ve zenginlik ile ilgili faaliyetler insan ve toplum hayatını şekillendirmede belirleyici bir rol oynamaktadır. Geçim, emek ile elde edilir; geçimin üzerindeki artı gelir ise zenginlik kapsamına girmektedir. Ancak çiftçilik gibi bedevi hayatında bulunan tabii geçim yolları ile zengin olmak ko-

lay değildir. Zenginlik, ticaret ve sanat gibi meslek kollarının bulunduğu hadari, yani şehir hayatında mümkün olmaktadır. Öte yandan zenginlik getiren özelliklerle ticaret gibi meslekler, çoğunlukla bu işi yapanların ahlakında zafiyetler ortaya çıkarmaktadır. Sosyal hayatın gerçeklerini olduğu gibi kabul eden İbn Haldun, olayların özünü nihai olarak ilahi kudrete bırakmaktadır.

Notlar

(*) Dr., Din Sosyologu.

Kaynaklar

- Andıç, Fuat- Andıç, Süphan ve Koçak, Mustafa, İbn Haldun, Alternatif Politikalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.
- Görgün, Tahsin, “İbn Haldun”, DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi), İstanbul 2000, XIX, 546.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yayınları, İstanbul 1987.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Karaca, Faruk, “Modernleşmenin Aile Kurumu Üzerindeki Etkileri Üzerine”, *Türk Dünyasında Sosyal Bilimler: Kuram, Yöntem ve Uygulama*, Celalabat 2005.
- Kozak, İbrahim Erol, “İbn Haldun”, DİA, İstanbul, 2000.
- Meriç, Cemil, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Özkılıç, İbrahim, “İbn Haldun’da İktisadî Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik”, İçinde: Akademik Bakış, Celalabat, 2006.
- Şentürk Recep, Güncel Okumalar, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensâr Yayınları, İstanbul, 1991.
- Uludağ, Süleyman, İbn Haldun, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- Ülken, Hilmi Ziya ve Fahri, Ziyaeddin, İbn Haldun, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.
- Ülken Hilmi Ziya, “İbn Haldun”, İçinde: İctimai Doktrinler Tarihi, İstanbul Üniversitesi Neşriyatı, S. 488, İstanbul Yenidevir Basımevi, 1941.